

УДК 94(477)“1736-1741”

Геннадій Шпитальов

**ІНЖЕНЕРНІ ТА ОБОРОННІ СПОРУДИ НА ДНІПРІ
ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1736-1739 рр.**

У статті розглядаються інженерні та оборонні споруди, побудовані на берегах Дніпра в період російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Йдеться, насамперед, про споруди й укріплення, котрі були зведені на дніпровських порогах для спуску транспортних і бойових човнів Дніпровської військової флотилії, а також про укріплені гавані в нижній течії Дніпра, пристосовані для стоянок човнярських загонів. Визначено основні етапи будівництва цих споруд, їх розташування й призначення. Показано місце цих споруд на театрі війни, а також їх стратегічне значення. Дослідження побудовано на опублікованих документах і матеріалах російської армії і флоту періоду правління імператриці Анни Іоаннівни.

Ключові слова: редут, ретраншемент, шанець.

У період “Турецької” війни 1736-1739 рр. росіяни побудували на Дніпрі потужну військову флотилію. Для захисту верфей і стоянок флотилії по берегах Дніпра зводились фортифікаційні укріплення. У військово-історичній літературі це питання не отримало окремої уваги дослідників. На сьогодні як в Росії, так і в Україні, даною темою володіє вузьке коло спеціалістів. Метою даного дослідження є загальна реконструкція основних етапів будівництва і використання споруд, зведених на берегах Дніпра для потреб російської армії і флоту упродовж 1736-1738 рр.

Перші оборонні споруди на Дніпрі були зведені влітку 1736 р. під час походу Дніпровської армії генерал-фельдмаршала Х. Мініха на Крим. Так, під час просування армії вздовж лівого берега Дніпра зводились редуті і ретраншементи, які призначались для забезпечення комунікацій з Україною. Ці укріплення розташовувались на відстані 20-25 верст одне від одного: редут біля гирла Татарки, редут біля гирла Воронкової, редут біля гирла Осокорівки, подвійний ретраншемент біля гирла Вільнянки, ретраншемент біля гирла Сухої Московки, два ретраншементи з редутами по обох берегах Конки (Кінських Вод), подвійний редут біля гирла Бурчика, подвійний редут біля гирла Смалика, два ретраншементи з бастіонами і редутами по обох берегах Білозірки (колишній Кам'яний Затон), редут біля гирла Рогачика, ретраншемент біля гирла Каїрки, редут біля гирла Малої Каїрки, редут біля гирла Дручки (Дурички), від якого армія пішла прямо на Перекоп. У серпні місяці, при відході Дніпровської армії з

Криму на зимові квартири, усі ці укріплення були розкопані за наказом Х. Мініха і більше не поновлювались¹.

Виходячи із планів на кампанію 1737 р., у ході якої російські війська мали оволодіти фортецею Очаків, уряд вирішив створити “Дніпровську експедицію” для термінового будівництва річкової флотилії, яка мала складатися із маломірних бойових, вантажних і допоміжних суден. З цією метою на р. Десні було відновлено законсервовану у 1724 р. Стару Брянську верф і зведено Нову, де планувалося виготовити понад 1000 суден різного типу (галери, прами, дубель-шлюпки, кончебаси, байдаки, барки, плашкоути і т.п.). На базі Старої і Нової верфей було створено Брянське суднобудівне адміралтейство, головним командиром якого став контр-адмірал В.Дмитрієв-Мамонов. Готові судна з військовим вантажем мали спускати в Дніпро і далі в Дніпровсько-Бузький лиман. Для організації суднобудівельних робіт з Балтики у Брянськ відрядили необхідну кількість морських офіцерів і майстрів. Робітниками на тому будівництві були теслярі і ковалі з Білгородської губернії, а також солдати місцевих гарнізонних та інвалідних команд. Частина суден, здебільшого байдаки, виготовлялась у Києві місцевими підрядниками².

На початку кампанії виступ армії Х. Мініха до Очакова затримувався через проблеми із наведенням переправи на правий берег Дніпра – новозбудовані плашкоути (понтонні судна) ще навіть не вийшли із Брянська. Тож у перших числах квітня Х.Мініх змушений був віддати наказ по армії зібрати у прибережного населення Гетьманщини усі човни. На початок квітня неподалік Перевелочни напроти Мишуриноного Рогу через Дніпро було наведено наплавний міст довжиною в 520 саженив і шириною в 3 сажени. На 68 саженив із кожного боку Дніпра цей міст тримався на сваях та інших упорах, решту мосту навели на 128 партикулярних (приватних) суднах. На правому березі міст прикривався подвійним редутом із двома меншими фланговими редутами. Усі вони були зв'язані між собою суцільною реданною

¹ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А.Мышлаевского // Сборник военно-исторических материалов (далі - СВИМ). – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 3, 44, 64; Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352-354, 768-771; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 470, 472, карта № 15, плани № 7, 13.

² Шпитальов Г. Дніпровська військова флотилія (1737-1739) // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 6. – Одеса, 2011. – С. 16-18.

лінією. Міст призначався для переправи артилерії, обозу і кавалерії. Для переправи піхотних полків було влаштовано два перевози в районі містечка Орлик і селища Власівки. (Восени, після повернення армії з походу, переправу демонтують, а наступної весни – знову наведуть в тому ж районі. У Мишуринських укріпленнях, зведених на правому березі Дніпра, гарнізони залишатимуться до кінця війни)³.

Спуск перших партій брянських суден до Очакова розпочався ще у березні. Річкові транспорти йшли з облоговою артилерією, боезапасом і провіантом. Через незадовільні ходові якості суден перегін кожної окремої партії із Брянська до Переволочни тривав близько місяця. При цьому прибуття готових суден до Переволочної ще не означало їх участі у кампанії. Судна ще треба було перевести через дніпровські пороги. Тож на самих порогах довелося будувати пристані і спеціальні пристрої, а також укріплення і житло для солдатів та робітників. Повз перші три пороги (Кодацький, Сурський, Лоханський) човни тягли волоком по спеціальній колії; так само було і на Ненаситенському порозі. Решту порогів човни проходили упорожні, а вантажі перевозили берегом на возах⁴.

Для прикриття суден в районі дніпровських порогів було споруджено опорні пункти: ретраншементи Кам'янський (напроти Усть-Самарської фортеці), Кайдацький, Ненаситенський, Хортицький (напроти о-ва Мала Хортиця), а також Новий шанець (на місці знесеного у 1700 р. Кизи-Кермена). У цих ретраншементах було влаштовано пристані. Придніпровські укріплення, розташовані від Усть-Самару до Нового шанця, разом із переволоками на порогах, отримали назву Дніпровської лінії. Начальником Лінії було призначено генерал-майора Г.-К. фон-

³ Всеподданнейшие донесения графа Миниха. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 310-311; Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352, 430-431; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 363-368, 406, 495, план № 12.

⁴ Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731-1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Ч. VI. 1737 г. // Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 117. – 313; Всеподданнейшие донесения графа Миниха. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 149, 263, 279-280, 308, 315; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 619-622; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 338-340.

Кейзерлінга. Будівництвом на порогах керував інженер-генерал-майор князь Ю.Репнін, а роботами по спуску флотилії – бригадир князь А.Барятинський і капітан 1-го рангу Сомерсет-Мавтерс⁵. (У російській військовій історіографії Дніпровська лінія, зведена у 1737 р., вважається Старою, а Дніпровська лінія, зведена у 1770 р. від гирла Мокрої Московки до гирла Берди, – Новою).

29 червня очолювана Х. Мініхом Дніпровська армія підійшла до Очакова, а участь у кампанії Дніпровської флотилії залишалась під питанням. Опинившись перед потужною фортецею без припасів і облогової артилерії, які мали бути доправлені до армії Дніпром, Х. Мініх вирішив здобути фортецю в найкоротший термін загальними приступами за будь-яку ціну. 02 липня 1737 р. Очаків було взято.

При проходженні порогів близько 150 човнів потерпіли аварії і їх довелося залишити під прикриттям укріплених постів. Галери і прами через літне обміління Дніпра до порогів взагалі не дійшли; їх залишили в гирлі Самари. А човни, котрі подолали пороги, йшли далі при сильному зустрічному вітрі на самих лише веслах. Перший загін Брянської флотилії прибув до Очакова лише через два тижні після взяття фортеці. По прибуттю перших брянських човнярських загонів обер-комендант Очакова генерал-майор І.Бахметьев переправив на них до покинутого турками Кінбурна піхотну бригаду з гарматами. Утім вхід у Дніпровсько-Бузький лиман так і не було перекрито. Внаслідок поганих ходових якостей брянські човни не могли дістатися до о. Березані, який знаходився у морі напроти Очакова і Кінбурна. Відтак Березанський рейд залишався відкритим для супротивника. Турецькі ескадри могли тривалий час стояти на тому рейді, триматючи на острові табір для десанту й артилерійську батарею⁶.

⁵ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 3, 44, 64; Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352-354, 768-771; Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – СПб., 1866. – С. 45-46; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 470, 472, карта № 15, планы № 7, 13.

⁶ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 86, 94, 125; Журнал, ведённый при главной армии Ея Императорского Величества Анны Иоанновны во время кампании 1737 года и инструкция для действий войск против турок / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XV. – СПб., 1904. – С. 34-36, 40; Приказы графа Миниха за 1736-1738 годы. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под. ред. А. Байова // СВИМ. – Вып. XIV. – СПб., 1904. – С. 319-337.

За розрахунками Х. Мініха базою флотилії нижче порогів мала стати Нова Запорозька Січ на р. Підпільній. Однак місце було визнане незручним, а настрої самих запорожців стосовно цієї ідеї – настороженими і підозрілими. Російські морські офіцери подались шукати для верфі інше місце. Тим часом Дніпровська армія, яка після здобуття Очакова вирушила на Бендери, не змогла дістатись Дністра через випалений татарами степ і була змушена повернутись до переправи на Мішуриному Розі⁷. Під час переправи військ Х. Мініх знайшов час для інспекції Очакова, Кінбурна і гирла Дніпра. У вересні за наказом фельдмаршала на найбільшому острові Дніпровського гирла було закладено редут Св. Анни, а поблизу урочища Кошова Голова, що біля гирла Інгульця, – подвійний ретраншемент Олександр-шанець, який мав стати головною базою флотилії. Далі Х. Мініх оглянув придніпровські ретраншементи і переволоки, а також річкові пороги. Для кращого проходження суден через пороги він намірявся підірвати порохом тамтешні кам'яні глиби. Цю справу було відкладено до наступного літа, а згодом від цієї ідеї довелось відмовитись⁸.

Досвід кампанії 1737 р. навів Х. Мініха на думку, що значно краще було б будувати судна нижче дніпровських порогів. За задумом фельдмаршала у Брянську належало виготовляти самі лише деталі суден, а вже збирати і оснащувати їх – нижче порогів. У такий спосіб Х. Мініх розраховував побудувати флотилію великих гостодонних бойових суден і відрядити їх в Чорне море для сприяння діям армії на Дністрі та Дунаї. У перших числах жовтня у Полтаві Х. Мініх мав нараду із новопризначеним флагманом Дніпровської флотилії віце-адміралом Н. Синявіним. На нараді окремо було винесено питання низової верфі. Віце-адмірал ідею фельдмаршала підтримав. Попередньо для низової верфі було визначено місце на лівому березі Дніпра між Сухою та Мокрою Московками. Відразу ж після наради Н. Синявін відбув до

⁷ Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 401-405.

⁸ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 146, 165; Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 385; Журнал, ведённый при главной армии Ея Императорского Величества Анны Иоанновны во время кампании 1737 года и инструкция для действий войск против турок / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XV. – СПб., 1904. – С. 48-49; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 773.

Брянська. Визначення місця для низової верфі Х.Мініх переклав на генерал-квартирмейстра Дніпровської армії інженер-генерал-майора А. де-Брінї. За пороги для огляду місцевості А. де-Брінї відрядив “*нарочных искуссных офицеров*”. Один із них, – інженер-майор Решт, – визнав найзручнішим місцем острів Малу Хортицю (у тогочасних документах – “*Вышняя Хортица*”), яка знаходилась супроти р. Верхня Хортиця. Пропозицію інженер-майора командування визнало вдалою. Тим паче на правому березі Дніпра, трохи вище Малої Хортиці, ще навесні минулого року було зведено Хортицький ретраншемент, який прикривав перевіз через Дніпро на о. Велика Хортиця. (У тому районі через Велику Хортицю проходив відтинок дороги на Запорозьку Січ)⁹. Низову верф почали закладати наприкінці жовтня. В офіційних документах вона значилась як Нижньопорозька верф – “*Нижепорожская*”; паралельно вживалась назва “*Хортицкая верфь*”¹⁰.

Напроти Нижньопорозької верфі в північно-західній частині Великої Хортиці влаштували базу флотилії, яка дістала назву “*Великохортицкий шанец*” або “*Хортицкий остров*”. Там знаходились причали, склади будівельних матеріалів, а також помешкання для морських команд, солдатських екіпажів і робітників. На острові базу обнесли окопом, поверх якого розмістили піхотні рогатки. Окоп підкріплювали 4 капоніри і 6 люнетів. Відтак на Малій Хортиці (на північній частині острова) стояли самі лише елінги, а будівельний матеріал підвозився з Великої Хортиці. На правому березі Дніпра, для прикриття Великохортицького шанця від можливої диверсії супротивника, супроти найвужчого місця ріки було зведено реданну лінію з трьома редутами. (Ця лінія простягалась на північ від правого флангу Хортицького ретраншементу)¹¹.

⁹ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А.Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 151, 159, 172, 316; Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 345-350; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 613, 645-647.

¹⁰ Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 648-653, 672; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 474, план № 14; Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990. – С. 59.

¹¹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 354, 363; Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб.,

До настання зими в пониззі Дніпра під керівництвом А. де-Брінї для флотилії були побудовані прикриті бази з пристанями: 1) “*На Крымской стороне*” ретраншементи Андріївський (на Дніпровському о-ві, що напроти гирла р. Конка), Миколаївський (у гирлі р. Дурної) і Таваньський (на о-ві Тавань, що напроти Кизи-Кермена); 2) “*На Очаковской стороне*” ретраншементи Малишевський (біля порогу Вільного, напроти р. Вільнянки), Чортомлицький (у гирлі р. Чортомлик, поблизу Старої Січі), Тягинський (у гирлі р. Тягинки, на місці стародавньої фортеці Тегіни). Укріплення від Мишуриноного Рогу до Нового шанця (Кизи-Кермена) знаходились у віданні командира Дніпровської лінії, а Олександр-шанець, форт Св. Анни і ф. Кінбурн, – у віданні коменданта Очакова¹².

Наприкінці квітня 1738 р. віце-адмірал Н. Синявін прибув до порогів в Усть-Самарську фортецю, ставку контр-адмірала В. Дмитрієва-Мамонова, який керував спусковими роботами. Спуск нових суден суттєво ускладнила чума, котра, спалахнувши в Очакові перекинулась на Дніпровську лінію¹³. 24. 05.1738 р. Н. Синявін помер від чуми на підході до Очакова (ймовірно підхопив хворобу на Хортицькому острові, де перебував з інспекцією). Як можна зрозуміти зі спогадів Я. Барша, котрий ішов з другою партією суден слідом за віце-адміралом, Н. Синявіна привезли в Очаків вже мертвим, бо навіть грошова казна, яку той віз із собою для очаківського і кінбурзького гарнізонів, тривалий час залишалась на березі (вантаж і речі у тих човнах навіть не розбирали). Хворий на лихоманку В. Дмитрієв-Мамонов залишився в Усть-Самарі і звідти керував спусковими і ремонтними роботами на Дніпровській лінії. Замість Н. Синявіна начальником Брянської адміралтейської контори Кабінет Міністрів призначив радника Адміралтейств-колегії контр-адміральського рангу З. Мішукова¹⁴.

1865. – Спб., 1866. – С. 48, рис. 1; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 474, план № 14.

¹² Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – Спб., 1865. – С. 362, 771-773; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 469-472, карта № 20, план № 19.

¹³ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – Спб., 1865. – С. 646-648; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 421-422.

¹⁴ Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – Спб., 1877. – С. 661-662; Байов А. Русская армия в царствование Анны

Тим часом на Чортомлицькому острові за наказом Н. Синявіна, даним ще зимою, було зведено додаткову верфь названу “Запорозькою”. Керував роботами капітан 1-го рангу Протопопов. Встигли встановити лише еллінги і звести будівельний матеріал. На цьому справа й закінчилася. Я. Барш, котрий прибув з інспекцією на Чортомлик у середині червня, визнав місце вкрай непридатним як для будівництва, так і для спуску суден. Про це він повідомив Адміралтейств-колегію і Кабінет Міністрів. Зі столиці В. Дмитрієву-Мамонову надійшов указ щодо негайного демонтування і перенесення Запорозької (Чортомлицької) верфі на Нижньопорозьку (Хортицьку) верфь¹⁵. Через це по відношенню Нижньопорозької верфі паралельно почали вживати назву “*Новая Запорожская верфь*”. (При цьому Нова Запорозька Січ на р. Підпільній мала свою власну верфь).

Між тим влітку 1738 р. епідемія в Очакові лютувала так, що на першу половину серпня зволікання із евакуацією гарнізонів Очакова і Кінбурна загрожувало залишенням на валах усієї артилерії. Також наполовину спорожніли Олександр-шанець, форт Св. Анни і Новий шанець (Кизи-Кермен), а гарнізон Чортомлицького ретраншементу вимер у повному складі. 14 серпня комендант Очакова генерал-лейтенант барон Ф. Штофельн і контр-адмірал В.Дмитрієв-Мамонов (який прибув у фортецю на початку серпня) зібрали своїх офіцерів на консилиум. Офіцери постановили підірвати усі укріплення, а людей і гармати підняти Дніпром до порогів. Обидві фортеці було зруйновано протягом 31.08-01.09.1738. Із очаківської гавані вийшло всього 146 суден. Зайві плавзасоби довелось знищити. Під час відходу Дніпром очаківського і кінбунзького гарнізонів також були підірвані і розкопані укріплення форту Св. Анни, Олександршанця, Миколаївського і Тягинського редутів, Нового шанця, Кам'яного Затону і Чортомлицького ретраншементу. Усі аварійні і зайві судна, що перебували біля пристаней цих ретраншементів, затопили або спалили. Всього ж при евакуації низових гарнізонів було знищено близько тисячі суден. Нижче Андріївського ретраншементу жодних постів не залишилось. Перехід з Очакова до порогів тривав до 15 грудня. До стоянки флотилії на Великій Хортиці, що напроти Хортицького ретраншементу, прибуло 347

Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 469, 473 / Примітки. – С. 165-166, 186.

¹⁵ Барш Я. С. Журнал краткой и послужной список с начала морской службы Якова Барша с 1707 году. – Ч. II. 1726-1740 гг. / Публ. В. Г. Геймана // Сборник Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 3. – Л., 1955. – С. 25; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 658-660, 682.

суден. Ф. Штофельн з пішими драгунами став квартирою в Хортицькому ретраншементі. Морська команда разом з В. Дмитрієвим-Мамоновим розташувалась напроти у Великохортицькому шанці. Артилерійська, піхотна та інженерна команди разом з інженер-генерал-майором М. Брадке розташувались у північно-східній частині Великої Хортиці. Там спорудили обнесений реданною лінією і підкріплений трьома редутами табір, який примикав до Великохортицького шанця. Після цього епідемія перекинулась вище на Дніпровську лінію, а звідти – на Українську лінію, прикордонні райони Гетьманщини, Слобожанщини, Донської області і Азов. Через це армія Х. Мініха, котра відступала від Дністра, змушена була змінити маршрут і переправлятися на лівий берег Дніпра в районах Києва і Канева. Переправа відбулась у другій половині вересня. Під Києвом війська переправились на плотах і човнах, а в районі Канева – по трапах, наведених на діжках і поромах. Наплавний міст в районі Мішурина Рогу було спішно демонтовано¹⁶.

Станом на грудень 1738 р. на Дніпровській лінії (біля Андріївського, Хортицького, Миколаївського і Малишевського ретраншементів) налічувалось 486 суден. Втім, із цього числа до подальшого використання придатні лише 240 одиниць. Вище порогів (на Кам'янському острові, в Усть-Самарі та в Переволочні) знаходились лише провіантські байдаки¹⁷. Попри епідемію роботи на Нижньопорозькій (Новій Запорозькій) верфі не припинялися. Із Брянська на байдаках туди доправили деталі на півтори сотні суден для їх подальшого складання. 18.01.1739 у Великохортицькому шанці помер В. Дмитрієв-Мамонов. Адміралтейство-колегія доручила керівництво Дніпровською експедицією контр-адміралу Я. Баршу. Між тим напружена робота сотень людей на верфі виявилася марною. Ранньою весною 1739 р. внаслідок скресання криги значна частина суден флотилії була захоплена

¹⁶ Барш Я. С. Юрнал краткой и послужной список с начала морской службы Якова Барша с 1707 году. – Ч. II. 1726-1740 гг. – С. 28-29; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 670-671; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – В примітках. – С. 186; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 26, 43.

¹⁷ Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 664, 678-679; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 90-91, в примітках. – С. 33-34.

високою водою і затонула. Покладені надії на Хортицьку верф щодо будівництва якісних суден не виправдались¹⁸.

Навесні 1739 р. армія Х. Мініха мала вирушити територією Речі Посполитої до Молдови на допомогу союзникам австрійцям, котрі діяли у Сербії і Волощині. Упродовж березня увесь провіант, зібраний на Лівобережжі для армії Х. Мініха, звезли до Дніпра, а звідти байдаками доправили до Києва. Наприкінці квітня в районах Канівського і Переяславського перевозів на правий берег Дніпра навели наплавні мости. Для облаштування мостів по обох боках річки звели пристані, котрі зв'язали байдаками; поверх байдаків поклали трапи і дошки. До кінця травня переправу було завершено. Між тим Донська армія генерал-фельдмаршала графа П. Лассі, котра зосередилась на Слобожанщині, готувалась виступати на Крим. Брянські байдаки доправили провіант в Андруївський ретраншемент, який розташовувався на острові напроти гирла Конки. Цей ретраншемент став головною нижньодніпровською базою за забезпеченню Донської армії¹⁹.

Вирушаючи на Дунай Х. Мініх передав корпус Ф. Штофельна разом з усіма запорозькими козаками до складу Донської армії. Тяжко хворий контр-адмірал Я. Барш залишився зі своїм штабом на Хортицьких островах впорядковувати флотилію. Розвідувальні операції флотилії в пониззі Дніпра і на Лимані проводились під керівництвом генерал-лейтенанта Ф. Штофельна, заступником якого був капітан 1-го рангу Бараков²⁰.

¹⁸ Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение ко второму тому исторической монографии А. Байова / Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 192-194, 204-207; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 37.

¹⁹ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 268, 282; Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение ко второму тому исторической монографии А. Байова / Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 206; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 92, 98, 119, 144-145.

²⁰ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 87, 121; Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение ко второму тому исторической монографии А. Байова / Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 60; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 91-92.

На початку вересня 1739 р. бойові дії припинились. Через вихід із війни Австрії російський двір змушений був якомога швидше йти на замирення з Портою. Знесені Очаків і Кінбурн довелося віддати туркам з правом їх відбудови. При цьому Росія повернула собі території, втрачені за умовами Прутського договору 1711 р., а саме: землі Війська Запорозького низового, а також берегову смугу від гирла Дону до Міуського лиману (з умовою знесення на тій смугі усіх укріплень). Армія Х. Мініха, після Ставучанської перемоги і вступу до Хотина і Ясс, змушена була залишити Молдову і повернутись у межі своїх кордонів. Фельдмаршал Х. Мініх привів свою армію до Києва наприкінці листопада, коли на Дніпрі вже ставав лід. На лівий берег армія переправлялась до 13 грудня. Переправу здійснили частково на поромях і частково – по льоду. Гармати перетягли волоком по дну Дніпра²¹.

До квітня 1740 р. з Дніпровської лінії було вивезено флотську артилерію і корабельний такеаж. За браком людей більшість армійських припасів і будівельних матеріалів було спалено, а човни, інструменти та інше майно – затоплено у Дніпрі. Після цього гарнізони ретраншементів відійшли на постійні квартири. Оборонні споруди, зведені по берегах Дніпра не розкопували через брак людей, та й статтями мирного договору це не обумовлювалось. Дніпровська експедиція остаточно припинила свою діяльність весною 1741 р.²².

Таким чином, упродовж російсько-турецької війни 1736-1739 рр. на Дніпрі було побудовано цілу систему інженерних та оборонних споруд. На їх будівництві було задіяно значні трудові ресурси, у першу чергу, це солдати Дніпровської армії. З точки зору воєнної доцільності будівництво цих споруд було цілком виправданим. На розвиток українського містобудування середини XVIII ст. споруди Дніпровської лінії не вплинули. На це було три причини. По-перше, укріплення були побудовані у пустельній місцевості. По-друге, частина укріплень була частково знесена перед евакуацією військових команд. По-третє, навіть уцілілі об'єкти не могли далі експлуатуватися у зв'язку з тим, що згідно з Белградським мирним договором 1739 р. російська сторона не мала права їх поновлювати.

²¹ Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 268; Шпитальов Г. Дніпровська військова флотилія (1737-1739) // Чорноморська минувшина. – С. 35-36.

²² Барш Я. С. Юрнал краткой и послужной список с начала морской службы Якова Барша с 1707 году. – Ч. II. 1726-1740 гг. – С. 35-36; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 614-615, 681, 685.

Gennady Shpital'ov

Engineering and defensive buildings on the Dnieper during the Russian-Turkish War of 1736-1739

The article deals with engineering and fortifications built on the banks of the Dnieper during the Russian-Turkish war 1736-1739 years. It is primarily about buildings and fortifications that were built on the Dnieper thresholds for launching boats and military transport Dnieper Flotilla, as well as fortified harbor in the lower reaches of the Dnieper, adapted for Boat parking units. The main stages of construction of these facilities, their location and purpose. The place of these buildings in the theater of war, as well as their strategic importance. In the military-historical literature this question has not received special attention of researchers. Today in Russia and Ukraine, the topic has a narrow circle of specialists.

The aim of this study is the total reconstruction of the main stages of construction and use of buildings erected on the banks of the Dnieper to the needs of the Russian army and navy during the years 1736-1738. Source base of this study are published written sources. A special place is occupied by documentary materials, whose appearance is due to the needs and requirements of the central authorities of the Russian Empire. Among them - the imperial edicts and the Senate and the Admiralty Board resolutions, which were published during the XIX stolitnya. Unfortunately, unpublished documents still ignored researchers. Mostly they are kept in the archives of the Russian Federation. Thus, our study is not the final product in developing the theme, but a reconstruction, which provides guidance for new discoveries.

During the work we have been able to perform the following research objectives: 1) to show the reasons for the construction of fortifications on the banks of the Dnieper in the late 30s of the eighteenth century; 2) to identify the main stages of construction of these facilities, their location and destination; 3) determine the location of the Dnieper line of fortifications in the plans of the Russian government and the high command during the Russian-Turkish War, 1736-1739; 4) specify the functions and activities of the garrisons of the Dnieper fortifications.

The first fortifications were built on the Dnieper River in the summer of 1736 during a campaign Dnieper Army Field Marshal H.Miniha in Crimea. Based on the plans for the 1737 campaign, during which Russian troops were to seize the fortress Ochakov, the government decided to create a "Dnipro expedition" for immediate construction of river flotilla, which was made up of undersized fighting, trucks and utility vehicles. Ready to ship with military cargo were lower on the Dnieper and in the Dnieper-Bug estuary.

During the Russian-Turkish war of 1736-1739 years on the Dnieper River was built a system engineering and fortifications. They were involved in the construction of significant human resources, first of all, it Dnieper army soldiers. In terms of military expediency of construction of these facilities were fully justified. The development of the Ukrainian town planning the middle XVIII century building Dnipro lines are not affected. This was for three reasons. First, the fortifications were built in the desert. Secondly, part of the fortifications was partially demolished before the evacuation of military commands. Third, even surviving objects could not continue to operate due to the fact that according Byeltradskoho peace treaty in 1739 the Russians had no right to renew.

Key words: redoubt, retrenchment, sconce.

**Инженерные и оборонительные сооружения на Днепре
в период русско-турецкой войны 1736-1739 годов**

В статье рассматриваются инженерные и оборонительные сооружения, построенные на берегах Днепра в период русско-турецкой войны 1736-1739 годов. Речь идет о сооружениях и укреплениях, которые были возведены на днепровских порогах для спуска транспортных и боевых лодок Днепровской военной флотилии, а также о укрепленных гаванях в нижнем течении Днепра, приспособленных для стоянок лодочных отрядов. В военно-исторической литературе этот вопрос не получил особого внимания исследователей. На сегодня как в России, так и в Украине, данной темой владеет узкий круг специалистов.

Целью данного исследования является общая реконструкция основных этапов строительства и использования сооружений, возведенных на берегах Днепра для нужд российской армии и флота на протяжении 1736-1738 годов. Источниками для данного исследования являются опубликованные документы и материалы российской армии и флота периода правления императрицы Анны Иоанновны. Особое место занимают документальные материалы, появление которых обусловлено потребностями и требованиями центральных органов власти Российской империи. Среди них - императорские и сенатские указы, а также постановления Адмиралтейств-коллегии, которые были опубликованы в течение XIX века. К сожалению, неопубликованные документы всё ещё остаются вне поля зрения исследователей. В основном они хранятся в архивах Российской Федерации. Поэтому наше исследование не является конечным продуктом в разработке темы, а представляет собой реконструкцию, которая дает ориентиры для новых открытий.

В ходе работы нам удалось выполнить следующие исследовательские задачи: 1) показать причины строительства укреплений на берегах Днепра в конце 30-х годов XVIII века; 2) определить основные этапы строительства этих сооружений, их расположение и назначение; 3) определить место Днепровской линии укреплений в планах российского правительства и высшего командования во время в русско-турецкой войны 1736-1739 годов; 4) конкретизировать функции и деятельность гарнизонов днепровских укреплений.

Первые оборонительные сооружения на Днепре были сведены летом 1736 года во время похода Днепровской армии генерал-фельдмаршала Х.Миниха на Крым. Исходя из планов на кампанию 1737 года, в ходе которой российские войска должны овладеть крепостью Очаков, правительство решило создать "Днепровскую экспедицию" для срочного строительства речной флотилии, которая должна состоять из маломерных боевых, транспортных и вспомогательных судов. Готовые судна с военным грузом должны были спускаться в Днепр и далее в Днепровско-Бугский лиман.

За период русско-турецкой войны 1736-1739 годов на Днепре было построено целую систему инженерных и оборонительных сооружений. На их строительстве было задействовано значительные трудовые ресурсы, в первую очередь, это солдаты Днепровской армии. С точки зрения военной целесообразности строительство этих сооружений было вполне оправданным.

На развитие украинского градостроительства середины XVIII века крепости Днепровской линии не повлияли. На это было три причины. Во-

первых, укрепления были построены в пустынной местности. Во-вторых, часть укрепления была частично снесена перед эвакуацией военных команд. В-третьих, даже уцелевшие объекты не могли дальше эксплуатироваться в связи с тем, что согласно Белградского мирного договора 1739 российская сторона не имела права их отстраивать.

Ключевые слова: редут, ретраншемент, шанец.

УДК 94(477) “1770-1793”

Андрій Красножон

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ФОРТЕЦІТА МІСТА АККЕРМАН у 1770 – 1793 рр.

Реконструкція історичної топографії Аккермана спирається на декілька планів міста і фортеці другої половини XVIII ст. Міська забудова характеризувалася хаотичним плануванням з трьома-чотирма локальними районами, сформованими навколо площ. Зовнішні укріплення (рів та стіни) охоплювали посад нерівною дугою. Міська забудова стає щільнішою в міру наближення до фортеці. У самій фортеці також розміщувалися деякі громадські будівлі. Територія оборонного ансамблю поділяється на декілька кварталів. Найвища щільність забудови спостерігається в північно-східній, прибережній частині торгових кварталів, в межах сучасних вулиць Попова та Шабській. До цих пір тут збереглися Грецька церква, яка датується другою половиною 15-го століття, та Вірменська церква (початок 17-го століття). Архаїчне планування простежується в деяких місцях сучасного міста (збігають напрямки вулиць та контури площі в кварталі між нинішніми вулицями Шабська, Кутузова, Попова і Шевченка). У цьому районі розташовувався один з трьох виїздів з міста, в бік села Катаржа та морської пристані (на місці, між Шаболатським та Дністровським лиманами), яка відома з 1419 р.

На північний схід від цих міських воріт, із зовнішнього боку міських укріплень, розташовувався великий цвинтар (швидше за все, християнський). Два інших виїзди з міста були розташовані в південно-західній частині зовнішньої лінії оборони (дороги до Татарбунар та Бендер). З ними також співвідноситься кладовище, але на цей раз, воно розташоване в межах міста. Це мусульманський мазар, територія якого відповідала чотирьом сучасним кварталам в межах вул. Свердлова-Держинського та вул. Кірова-Шевченка. Локалізація кладовища підтверджується випадковими знахідками поховань в цьому міському районі, а також мармурових надмогильних плит з епітафіями старо-османською мовою (одне датоване 1743 р.). На схід від Татарбунарських воріт розташовувався сад, що примикав до лінії оборони в межах кварталів між Першотравневою та вулицею Кірова. Інший сад був розташований за межами міста, на нижній прибережній терасі лиману, на північний захід від Бендерських воріт.

Декілька маленьких кладовищ знаходились всередині міських кварталів. Майже всі вони були пов'язані з церквами або мечетями. Так, на розі вулиць Калініна та Ушакова, згідно з історичними планами, локалізована мечеть з невеликим кладовищем на захід від неї (поблизу сучасної школи № 1). Інше мусульманське кладовище XVI-XVIII ст. було зафіксовано неподалік від фортеці, на південний схід від веж № 1-3 Військового двору. Вірменська та Грецька церкви також мали свої власні